

Daria Hejwosz-Gromkowska*
Dobrochna Hildebrandt-Wypych**

Strategie dyskursywne w szkolnej biografii bohatera narodowego

Książdz Jerzy Popiełuszko w podręcznikach do historii

Discursive Strategies in the School Biography of National Hero

Priest Jerzy Popiełuszko in the School History Textbooks

Abstract The presented study aims to reconstruct the discourse of biographical narratives of Fr. Jerzy Popiełuszko in the school history textbooks (1991–2022). The study was guided by the qualitative approach and the critical discourse analysis (CDA) of both verbal and visual texts to explore the values and ideologies embedded in the textbook narratives of Fr. Jerzy Popiełuszko. The analysis reveals that school textbooks are dominated by the strategy of martyrdom, where national heroism is not the subject of agency. The newer textbooks – published after 2012 – started portraying Popiełuszko as an essential political actor.

The shift beyond the morality dimension into axiological-identification, towards values, beliefs, and actions of Popiełuszko, which the learners can identify with, is observed. Heroic biographies are crucial for internalizing values and principles of national citizenship.

Keywords: national hero, Jerzy Popiełuszko, school history textbooks.

* Daria Hejwosz-Gromkowska (ORCID: 0000-0003-2144-9600) – dr hab., prof. UAM, Wydział Studiów Edukacyjnych, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu; kontakt: dhejwosz@amu.edu.pl.

** Dobrochna Hildebrandt-Wypych (ORCID: 0000-0002-2422-6405) – dr Wydział Studiów Edukacyjnych, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu; kontakt: dhild@amu.edu.pl

Bohaterstwo narodowe w podręcznikach do historii

Historiografia bohaterów narodowych to kluczowa część wiedzy historycznej, przekazywanej w formie narracji z pokolenia na pokolenie. Upamiętnienie i umocnienie bohaterstwa narodowego dokonuje się w ramach rytuałów i ceremonii, a także – a może przede wszystkim – w ramach praktyk historiograficznych, które konstytuują obszar praktyki społecznej zwanej pamięcią zbiorową. Pamięć zbiorowa, nie oparta na dowodach naukowych, łączy się z nauką refleksją historyczną, zwłaszcza gdy oficjalna historiografia świadomie integruje obrazy przeszłości podzielane, nawet intuicyjnie, przez większość społeczeństwa. Oficjalna historiografia odwołuje się wówczas do „tradycji wytworzonej” (*invented tradition*), określanej przez Erica Hobsbawma jako „zespół praktyk [...] natury rytualnej bądź symbolicznej, nastawionych na wpojenie pewnych wartości i norm poprzez powtarzanie”¹. „Wytwarzanie tradycji”, także w kontekście budowania narracji bohaterstwa narodowego, jest procesem ambiwalentnym, oznacza bowiem nie tylko konstruowanie, ale i „fabrykowanie pozorów przeszłości, które miałyby funkcjonować jako oparty na faktach załączek nowej tradycji”².

Próba rekonstrukcji dyskursu narracji biograficznej ks. Jerzego Popiełuszki w podręcznikach szkolnych do historii (1991–2022) wsparta jest również na powiązaniu myśli religijnej i narodowej. Na powinowactwo obu procesów: „wyobrażania” narodu i wyobrażania wspólnot religijnych zwraca uwagę m.in. Benedict Anderson³. Z kolei Rogers Brubaker podkreśla inną analityczną perspektywę powiązania religii z nacjonalizmem: wnikanie religii do dyskursu narodowego lub przeplatanie się religii z dyskursem narodowym. Z jednej strony religia określa granice narodu i „może służyć jako główny marker dia-

- 1 E. Hobsbawm, *Introduction: Inventing Traditions*, w: *The Invention of Tradition*, red. E. Hobsbawm, T. Ranger, Cambridge 1983, s. 1. Wszystkie przytoczenia z języka angielskiego w tłumaczeniu autorek.
- 2 M. Sarot, *Counterfactuals and the Invention of Religious Traditions*, w: *Religious Identity and the Invention of Tradition*, red. J. W. van Henten, A. Houtepan, Assen 2001, s. 30.
- 3 B. Anderson, *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, London–New York 2006, s. 10.

krytyczny, który umożliwia identyfikację pochodzenia etnicznego lub narodowości”⁴ – np. w ramach stereotypu Polak-katolik⁵. Z drugiej – religia dostarcza mitów, symboli i metafor, które pomagają określić charakter, misję i tożsamość narodu, jak w przypadku polskiego mesjanizmu. Wyróżniająca misja Polski w świecie katolickim polega na procesie „religijnej alteracji dyskursu nacjonalistycznego”⁶, w tym posługiwania się językiem zabarwionym religijnie językiem i imaginariem symbolicznym, np. podczas prezentacji polskich bohaterów narodowych w podręcznikach do historii.

Trzeba też zauważyć, że bohater narodowy funkcjonuje w pamięci zbiorowej jako „świadek” i „twórca” wspólnoty narodowej: ucieleśnia jej wartości i stanowi dowód na jej istnienie. Jego biografia jest odpowiedzią na pytanie o to, jak powinno wyglądać idealne uczestnictwo we wspólnocie narodowej. Bohater-scy przodkowie ucieleśniają cechy kulturowe i momenty historyczne uznane za fundamentalne dla powstania i przetrwania narodu. Co ważne, proces „uwierzytelnienia” historycznej jedności wokół idei bohaterstwa narodowego ma charakter redukcjonistyczny. Aby funkcjonować jako symbol jednolitości (i jedności) wspólnoty, bohaterstwo narodowe musi opierać się na uproszczonej, a dzięki temu skierowanej do wszystkich potencjalnych członków grupy terytorialnej, interpretacji narodu. Bohater narodowy integruje ludzi z różnych grup (etnicznych, ideologicznych, społecznych) wokół ideologii narodowej. Bohaterstwo narodowe to niezbędny komponent procesu narodotwórczego i kształtowania tożsamości narodowej⁷.

Ideologiczny projekt ugruntowywania państwa narodowego na fundamentach heroicznych jest procesem dynamicznym. Nawiązując do koncepcji

4 R. Brubaker, *Grounds for Difference*, Cambridge Massachusetts–London 2017, s. 109.

5 Jak zauważa Bartosz Napieralski, fakt, że Kościół Katolicki był główną instytucją, zachowującą polską kulturę i tradycję w okresie zaborów, czego rezultatem były prześladowania, doprowadził do swoistego zespolenia katolicyzmu i polskiej tożsamości narodowej. W tym właśnie okresie wyłonił się stereotyp Polaka-katolika, który stał się powszechnie akceptowany społecznie; B. Napieralski, *Political Catholicism and Euroscepticism. The Deviant Case of Poland in Comparative Perspective*, New York 2017.

6 R. Brubaker, *Grounds for Difference*, Cambridge 2017, s. 110.

7 A. D. Smith, *Myths and Memories of the Nation*, Oxford 1999, s. 65.

„formacji dyskursywnej” Michaela Foucault⁸, państwa narodowe – jako systemy ideologiczne – kształtowane są przez praktyki pośredniczące, angażujące wiele podmiotów społecznych. Bohaterstwo narodowe z perspektywy konstruktywizmu społecznego to produkt oddziaływań różnych grup oraz konkurencyjnych reżimów wiedzy. Bohaterstwo narodowe – przywołując Petera Bergera i Thomasa Luckmanna⁹ – jest społecznie (re)konstruowane w długiej perspektywie czasowej, odnosi się bowiem do historycznych wyobrażeń społecznych i politycznych. Jak stwierdza Anthony D. Smith, „narody są nowoczesnymi bytami, ale niewątpliwie są zbudowane z «materiałów» wywodzących się ze starszych tradycji”¹⁰. Narodowe mitologie mają swoje źródło w przeszłości. Podczas gdy elity polityczne w danym momencie dziejowym mogą próbować interpretować narodowe bohaterstwo w celu zabezpieczenia własnych, partykularnych interesów, są one (elity) zawsze ograniczone historycznym dziedzictwem grupy, do której „należy historia”¹¹.

System szkolny to nie tylko miejsce wytwarzania wiedzy, ale także kształtowania pożądanego społecznego obrazu rzeczywistości społecznej i politycznej. Zależność edukacji od konkretnych ram ideologicznych manifestuje się w sposób oficjalny i ukryty na etapie wyboru oficjalnej wiedzy (programów nauczania). Jak podsumowano w *Encyclopedia of Social and Cultural Foundations of Education*, program nauczania służy budowaniu sieci założeń kulturowych i politycznych, które występują w ścisłej relacji z praktykami socjalizacyjnymi i procesami formułowania wiedzy¹².

Szkolna narracja historyczna zajmuje kluczowe miejsce w procesie konstruowania biografii bohaterów narodowych, wpisując się tym samym w proces narodzić. Zadanie aktualizowania przeszłych wydarzeń w teraźniejszo-

8 M. Foucault, *The Archeology of Knowledge*, London 2002, s. 49.

9 P. L. Berger, T. Luckmann, *Społeczne tworzenie rzeczywistości*, tł. J. Niznik, Warszawa 1983.

10 A. D. Smith, *The Nation in History. Historiographical Debates about Ethnicity and Nationalism*, Cambridge 2000.

11 R. Smith, *Stories of Peoplehood. The Politics and Morals of Political Membership*, Cambridge 2003.

12 J. M. Paraskeva, *Ideology of Schooling*, w: *Encyclopedia of Social and Cultural Foundations of Education*, red. E. F. Provenzo, J. P. Renaud, California 2009, s. 429.

ści wiąże programy historii z politycznym „tu i teraz” – perspektywą (większości) społeczeństwa na temat dawnych bohaterów. To ich biografie są wsparciem dla narodotwórczej i obywatelskiej misji szkolnej narracji historycznej. Bohaterskie biografie to swoiste „kamienie milowe”, które integrują przeszłość, teraźniejszość i przyszłość mitologii narodowej¹³.

Najważniejszymi „narzędziami” do przechowywania, przekazywania i rozpowszechniania narracji o heroizmie są szkolne podręczniki do nauki historii. Ich zasadniczą rolę, związaną z upowszechnieniem bohaterskich biografii, jest określanie dominujących koncepcji narodowości, obywatelstwa i kultury narodowej. Z krytycznego punktu widzenia podręczniki to „zbiory narracji na luźno powiązane tematy, z których prawie żaden nie stanowi przykładu zadowalającego traktowania faktów z perspektywy naukowej lub pedagogicznej”¹⁴.

Podręczniki, z powodu osadzenie w politycznym „tu i teraz”, zawierają uproszczoną, pozbawioną niuansów narrację historyczną. Jej „ideologiczna siła” zasadza się na – kontrolowanych przez władzę polityczną danego państwa – programach nauczania, których „treści programowe opierają się nie tylko na wiedzy historycznej, ale także na zbiorowych pragnieniach narodowych, potrzebach tożsamości i interesach politycznych”¹⁵. Programy reprezentują wartości i przekonania dominującej grupy na temat przynależności do wspólnoty narodowej. Publicznie akceptowane obrazy przeszłości służą budowaniu tożsamości i przekazywaniu wartości moralnych, które mają być przyswojone oraz brane pod uwagę przez obecne i przyszłe pokolenia. Podręczniki są więc wypadkową interesów politycznych, gospodarczych i kulturowych różnych grup społecznych, a także rezultatem ich sporów i kompromisów.

Ponieważ wytworzenie jednolitego etosu narodowego wymaga redukcjonizmu, podręcznikowe obrazy przeszłości zawsze są efektem wyboru. Zamiast

13 D. Hildebrandt-Wypych, *Religious Nation or National Religion: Poland's Heroes and the (Re) Construction of National Identity in History Textbooks*, w: *Globalisation and Historiography of National Leaders: Symbolic Representations in School Textbooks*, red. J. Zajda, T. Tsyrlina-Spady, M. Lovorn, Dordrecht 2017, s. 105.

14 K. A. Crawford, S. J. Foster, *War Nation Memory: International Perspectives on World War II in School History Textbooks*, Charlotte 2008, s. XIII.

15 W. Wagner, K. Kello, I. Sakki, *Politics, Identity and Perspectives in History Textbooks*, w: *The Colonial Past in History Textbooks. Historical and Social Psychological Perspectives*, red. K. van Nieuwenhuyse, J. P. Valentim, Charlotte 2018, s. 32.

holistycznych i otwartych na interpretację narracji historycznych otrzymujemy – mniej lub bardziej – zredukowane do potrzeb teraźniejszości reprezentacje rzeczywistości historycznej. Koncepcja „prawdy” w podręcznikach do historii nie jest związana z „obecnością w nich faktów historycznych, ale z tym, co historycy robią w zakresie selekcji i wyboru faktów, przypisanego faktom statusu oraz narzucenia ustrukturyzowanego i społecznie skonstruowanego wglądu w reprezentację faktów”¹⁶. Kluczowy jest tu „kontekst wyjaśniający i narracyjny”, powiązany – jak to ujmuje Hans Kellner – z „pytaniem o to, kto może występować jako głos przeszłości w teraźniejszości”¹⁷.

Metodologia badań

Społeczno-konstruktywistyczne spojrzenie na zinstytucjonalizowaną edukację (w tym szkolne nauczanie historii) opiera się na idei transmisji wiedzy jako „produktu” życia społecznego, będącego wynikiem nieustannej negocjacji znaczenia i interpretacji rzeczywistości społecznej. Konstruowanie świata instytucjonalnego przybiera formę reprezentacji, tworzonych na użytek danej społeczności i przynależnych jej tradycji oraz historii. Ma charakter jednocześnie reproduktywny i transformatywny: o świecie społecznym możemy mówić „mając na myśli wielostronną i daną rzeczywistość, która staje wobec jednostki w podobny sposób jak rzeczywistość świata przyrodniczego. Jedynie w tej postaci, jako świat obiektywny, układy społeczne mogą być przekazywane nowemu pokoleniu”¹⁸. Tym samym przekazywany świat instytucjonalny w procesie socjalizacji przekształca się w rzeczywistość historyczną i obiektywną. Aby nie zniekształcić analizy świata społecznego, należy pamiętać o jego trzech neuralgicznych momentach dialektycznych: 1) rozumieniu społeczeństwa jako wytworu ludzkiego; 2) równoczesnym rozumieniu społeczeństwa jako rzeczywistości obiektywnej; 3) rozumieniu człowieka jako wytworu społecznego. Jak podkreślają Berger i Luckmann: „ta fundamentalna dialektyka społeczna w pełni

16 K. A. Crawford, S. J. Foster, *War Nation Memory*, s. 7.

17 H. Kellner, *Language and Historical Representation: Getting the Story Crooked*, Madison 1989, s. 1.

18 P. L. Berger, T. Luckmann, *Społeczne tworzenie rzeczywistości*, s. 103.

jawi się dopiero wraz z przekazaniem świata społecznego nowemu pokoleniu (to znaczy z przyswojeniem go w wyniku socjalizacji)”¹⁹.

Odnosząc się do koncepcji dyskursów prawdy Michaela Foucaulta, celem namysłu nad podręcznikowymi narracjami biografii bohaterstwa narodowego Jerzego Popiełuszki stało się poszukiwanie dominującego reżimu prawdy w odniesieniu do obecnych w jego biografii wzorów narodowego heroizmu. Jak stwierdza Foucault: „Każde społeczeństwo ma swój własny reżim prawdy, swoją «ogólną politykę» prawdy: to znaczy taki rodzaj dyskursu, który ją akceptuje i czyni niepodważalną; mechanizmy i instancje, które pozwalają rozróżnić prawdziwe i fałszywe stwierdzenia i środki, za pomocą których każde z powyższych jest sankcjonowane; techniki i procedury przydające wartości poznawaniu prawdy; status osób, którzy wyposażeni zostali w kompetencję określania, co jest prawdą”²⁰.

Konstrukcja „reżimu prawdy” opiera się na wybranych i promowanych „dyskursach prawdy”. Ich rola wiąże się przede wszystkim z utrzymaniem władzy i wiedzy w systemach edukacyjnych. Rozpowszechnianie prawdy w społeczeństwie odbywa się za pośrednictwem publicznych instytucji informacyjnych i edukacyjnych takich jak szkoły, uniwersytety i media, a także w ramach dyskursów eksperckich i naukowych. Dyskursy czerpią swój autorytet i ważność z polegania na metodzie naukowej. Dzieje się to w ramach procesu produkcji (przez intelektualistów), regulacji (przez specjalistów) i dystrybucji (przez media, polityków lub innych urzędników państwowych, w tym nauczycieli), dyskursy konstruowane są jako prawdziwe. Prawda (o narodowym heroizmie) jest siłą kontrolującą, która oddziałuje na zmieniające się w czasie formy hegemonii kulturowej, politycznej i gospodarczej²¹.

Inklinację człowieka do odbierania świata społecznego jako obiektywnego oraz interpretowania go ze pomocą zewnętrznie i kolektywnie konstruowanych kategorii dostrzec można we wszystkich systemach reprezentacji kulturowej, pośród których język i obraz wydają się mieć najdonioślejsze znaczenie.

19 Tamże, s. 61.

20 M. Foucault, *Truth and Power*, w: *Power: Essential Works of Michel Foucault*, t. 3, red. J. D. Faubion, New York 2000, s. 131.

21 Tamże, s. 133.

To właśnie w języku i obrazie społecznie konstruowani są bohaterowie narodowi, obiektywizowani jako część porządku instytucjonalnego, także „eksternalizowani” na poziom zbiorowości (narodowej) zgodnie z jej ideałami, normami, wartościami i zasobami materialnymi. W procesie tworzenia tekstu (werbalnego i wizualnego) wzbudzenie zainteresowania wyjątkowością bohaterskiej biografii może wykraczać poza sferę faktów, gdy towarzyszy temu chęć wzbudzenia uczuć, jednoczących ludzi wokół bohaterskiej postaci. Biografia bohatera narodowego jest nie tylko efektem gromadzenia, porządkowania i analizowania faktów; jest też (a może przede wszystkim) „wytworem wyobraźni” (*a product of constructive imagination*)²². Zakorzeniając elementy życia heroicznej postaci w zbiorowej wyobraźni i łącząc je z szerszym kontaktem pamięci zbiorowej osiąga się cel narodotwórczy, czyli w dużej grupie społecznej (narodzie) wytwarza się poczucie „braterstwa i solidarności”, które stanowią „jedne z głównych uczuć, łączących ludzi, a także główne źródło więzi w większej grupie społecznej”²³.

Podstawą przeprowadzanej w opracowaniu tematu analizy stały się podręcznikowe formy biograficzne, rozumiane jako krótkie opowieści o życiu ks. Jerzego Popiełuszki, będące częścią podręcznikowej narracji historycznej. Celem badania zaś, posługując się krytyczną analizą dyskursu (CDA) jako multidyscyplinarnym podejściem do dyskursu²⁴, było rozważenie zagadnienia, w jaki sposób język podręcznikowy, używany w przedstawieniach życiorysu ks. Popiełuszki, funkcjonuje jako forma praktyki społecznej, która urzeczywistnia wzorzec bohaterstwa narodowego. W krytycznej analizie dyskursu ks. Popiełuszki jako bohatera narodowego kontekst historyczny nierozzerwalnie wiąże się z czynnikami pozajęzykowymi: kulturą, społeczeństwem i ideologią²⁵. Strukturę podręcznika potraktowano więc jako celowo skonstruowaną przestrzeń dla idei reprezentowanych w tekście (werbalnym i niewerbalnym). Spotkanie z bohaterem narodowym w podręcznikowej narracji oceniono jako

22 C. H. Cooley, *Human Nature and the Social Order*, New York 1902, s. 346.

23 Tamże, s. 326.

24 R. Wodak, *Pragmatics and Critical Discourse Analysis: Cross-Disciplinary Inquiries*, „Pragmatics and Cognition”, 15 (2007) nr 1, s. 203–225, DOI: 10.1075/z.184.711wod.

25 Zob. N. Fairclough, R. Wodak, *Critical Discourse Analysis*, w: *Discourse as Social Interaction*, red. T. van Dijk, London 1997, s. 258–284.

„tu i teraz”, czyli dziejące się „poza czasem i przestrzenią” w rzeczywistości społeczno-kulturowej, wykreowanej głównie ze względu na wybiórczość i fragmentaryczność podręcznikowych biografii ks. Popiełuszki. Należy zatem postawić następujące pytania. Czy podręcznikowa narracja o ks. Popiełuszcze to historia zindywidualizowana, „sama w sobie”, definiująca bohaterstwo narodowe jako przede wszystkim jednostkowe sprawstwo? Czy szkolna biografia ks. Popiełuszki to bardziej „przyczynek” do opowieści o wspólnocie i jej (nadrzędnym) dobru? Ponadto, skoro bohater jest zawsze „konstruktem wyobraźni” (*the hero is always a product of constructive imagination*²⁶) to, czy celem podręcznikowej narracji jest wzbudzenie zainteresowania biografią bohatera, czy raczej uczuciami, jakie pojawiają się w czytelniku/uczniu w kontakcie z bohaterską biografią? Za pomocą jakich zabiegów dyskursywnych – perswazji czy negocjowania znaczeń – przedstawia się bohaterski życiorys ks. Popiełuszki?

W procesie tworzenia tekstu werbalnego i wizualnego autorzy podręczników sięgają po określone strategie dyskursywne, tzn. przemyślany plan oparty na wyborze praktyk językowych ukierunkowanych na przekonanie odbiorcy. Podstawą przyjętych strategii dyskursywnych są wzorce kulturowe i społeczne, określające „normę” dla danego kontekstu społeczno-kulturowego. Aparatura językowa służąca do budowania strategii dyskursywnych to m.in.: słowne/obrazowe narzędzia do kategoryzacji przynależności (my – oni); wyrażenia deiktyczne (wyrazy zmieniające znaczenie w zależności do sytuacji, w której zostały wypowiedziane z uwagi na czas, miejsce, np. „obecnie”, „dawno” – mogą one dotyczyć też osoby nadawcy i odbiorcy, kodując stan społeczny lub emocjonalny mówcy, adresata bądź osoby trzeciej); tropy (np. metafory i metonimie); atrybucje cech pozytywnych i negatywnych (stereotypowe i oceniające, często jako przyminki, przymiotniki); wyrażenia (rzeczowniki, przymiotniki) predykatywne; kolokacje; figury retoryczne (hiperbole, eufemizmy); toposy (formalne i merytoryczne), wyrażające wizję i ocenę świata²⁷.

W procesie analizy podręcznikowych biografii Jerzego Popiełuszki przyjęto dwa zasadnicze wymiary narracji biograficznej. Pierwszy wymiar to kontinuum

26 C. H. Cooley, *Human Nature and the Social Order*, s. 346.

27 R. Wodak, *Critical Discourse Analysis, Discourse-Historical Approach*, w: *The International Encyclopedia of Language and Social Interaction*, red. K. Tracy i in., Chichester 2015, s. 1–14 artykułu.

od neutralnej charakterystyki postaci na tle (obiektywnych) wydarzeń zewnętrznych (podejście faktograficzne) do charakterystyki perswazyjnej nacechowanej emocjonalnie. Po stronie narracyjnego niezaangażowania sytuuje się dystans wobec języka nakierowanego na wywieranie wpływu (uwzględniając jednolitość doboru faktów w analizowanych materiałach) i unikanie języka wartościującego. Po stronie perswazji mamy chęć kontroli narracji, stosowanie języka wartościującego i wyraźną ingerencję we wzorce interpretacyjne „bohaterskiej historii”. Drugi wymiar oparty jest na kontinuum od indywidualizmu do wspólnotowości, inaczej: skupieniu elementów strategii dyskursywnej na jednostce versus skupieniu elementów strategii dyskursywnej na zbiorowości. Z perspektywy biograficznej skupienie na jednostce oznacza podejście podmiotowe: oddanie głosu bohaterowi, skoncentrowanie się na jego sprawczości i jednostkowych momentach biografii. Po drugiej stronie kontinuum, lokujące się skupienie na zbiorowości jest realizacją podejścia bardziej przedmiotowego: ogniskowanie elementów biografii bohaterskiej postaci wokół potrzeb wspólnoty i uznanie na poziomie retorycznym motywów dziejowych za nadrzędne wobec opowieści o życiu „bohaterskiej jednostki”. Przedmiotowe podejście do biografii bohatera narodowego opiera się na podkreślaniu „scalającego” wspólnotę wymiaru bohaterstwa narodowego; postać heroiczna, jej życie „wytwarzają w dużych grupach poczucie braterstwa i solidarności”, która stanowi „jedno z głównych uczuć, łączących ludzi, główne źródło więzi w większej grupie społecznej”²⁸.

Poruszając się w obrębie wymienionych tu dwóch wymiarów (kontinuów) narracji biograficznej, wyodrębniono cztery strategie dyskursywne.

1. Przedstawieniowa (bohaterstwo oparte na faktach dotyczących jednostkowego sprawstwa).

Podręcznikową narrację biograficzną cechuje minimalizm na poziomie semantycznym. Bohaterstwo postaci ogniskuje się wokół (wybranych) faktów z życia jednostki, przedstawionych na tle obiektywnych, zewnętrznych wydarzeń, w sposób neutralny, bez wartościowania i oceniania (np. unikając użycia słów i zwrotów silnie nacechowanych emocjonalnie, ocennych). Bohaterstwo jednostki ukazuje zazwyczaj jeden bądź kilka kluczowych epizodów biograficznych – obiektywnych „wyznaczników” bycia bohaterem. Owe epizody relacyj-

28 C. H. Cooley, *Human Nature and the Social Order*, s. 326.

nuje się jednak niezależnie od wpływu, jaki biografia heroicznej jednostki (jej sprawstwo) wywiera na dzieje wspólnoty; język funkcjonuje tu na poziomie ideacyjnym – celem jest obrazowanie świata²⁹.

2. Ekspresywna (bohaterstwo oparte na ocenie jednostkowego sprawstwa).

Prezentacji faktów z bohaterskiego życia towarzyszy ich ocena i wartościowanie. Dzięki użyciu figur stylistycznych (np. epitetów) nie tylko wskazuje się na cechy bohaterskiej biografii (jej sprawstwo, wyjątkowość, unikalność historii życia), ale też dokonywana jest ocena bohaterskiej jednostki z perspektywy systemu wartości użytkowników języka. Wychodzi się tu poza informowanie i nauczanie (*docere*) ku wywieraniu językowego wpływu na wzory bohaterstwa u odbiorców. Celem perswazji jest wzbudzanie zachwyty nad „wyznacznikami” heroicznego życia (*delectare*), a także propagowanie dobrych wzorów bohaterskiego działania (*movere*); język funkcjonuje tu na poziomie interakcyjnym³⁰ – chce kształtować określony stosunek odbiorcy do przedstawianej rzeczywistości (bohaterskiej biografii).

3. Wspólnotowa (bohaterstwo ukierunkowane na jedność wspólnoty/narodu).

Heroiczna biografia podporządkowana jest czasowo-przestrzennemu układowi zdarzeń – historii wspólnoty narodowej. Celem neutralnej charakterystyki jest wsparcie procesu przyswajania kultury własnego narodu, ukazanie życia bohatera narodowego w szerszej perspektywie grupy społecznej, do której należy odbiorca (uczeń); dominacja wydarzeń historycznych nad życiem jednostkowym i wpisanie w „nurt dziejów” epizodów z życia heroicznej postaci.

4. Martyrologiczna (bohaterstwo zakorzenione w cierpieniu narodu i jego walce o przetrwanie).

Mamy tu do czynienia z narracyjnym „znikaniem” sprawczości postaci: doświadczenie wspólnoty jest kategorią centralną, a działania bohatera są wobec niej „służebne”. Kreowanie dyspozycji odbiorcy komunikatu perswazyjnego bazuje na wyłącznej orientacji skierowanej na doświadczenie wspólnoty: na odnoszenie korzyści i ponoszenie straty. Życie ludzkie ukazuje się jako środek do celu, jakim jest zwycięska historia narodu. Członkostwo we wspólnocie

29 A. Awdiejew, *Strategie konwersacyjne (próba typologii)*, „Socjolingwistyka”, 11 (1991) s. 7–20.

30 Tamże.

narodowej wymaga podejmowania jednostkowej walki o naród – o jego fizyczną (państwową) egzystencję i możliwość ekspansji³¹. Bohaterstwo narodowe jest konstruowane jako ważne z przyczyn ideologicznych i społecznych (m.in. ekspozując zagrożenia i wrogów wspólnoty), a martyrologia narodowa ukazana jako postawa wzorcotwórcza, wymagająca bezwarunkowego szacunku.

Tabela 1. Cztery strategie dyskursywne

	Wywieranie wpływu na sposób myślenia o bohaterstwie narodowym poprzez ocenę faktów biograficznych (perswazja)	Obrazowanie bohaterstwa narodowego oparte na faktach biograficznych i neutralnej charakterystyce bohatera
Podejście podmiotowe do bohaterstwa narodowego (oddanie głosu bohaterowi, bohaterskie działanie jako wartość autoteliczna)	EKSPRESYWNA	PRZEDSTAWIENIOWA
Podejście przedmiotowe do bohaterstwa narodowego (biografia jednostki służebna wobec potrzeb wspólnoty)	MARTYROLOGICZNA	WSPÓLNOTOWA

Źródło: opracowanie własne.

Zabiegiem dekonstrukcyjnym, pozwalającym na dotarcie do możliwych interpretacji tekstu, było uważne czytanie (*close reading*), tzn. wydobywanie ścierających się w tekście wzorów znaczeniowych, wyznaczających dominujące „reżimy prawdy” w ramach biograficznie konstruowanych wzorów bohaterstwa narodowego. Otwarcie na kontekstualność tekstu pozwoliło na zebranie przykładowych cytatów i wykorzystanie ich do wzmocnienia wiodących wzorów narracyjnych. Wybrane fragmenty z poszczególnych podręczników, zawarte w wynikach badań, są przykładem głównych dyskursywnych przedstawień wzorów bohaterstwa narodowego, obecnych w biografii ks. Jerzego Popiełuszki. Wyodrębniono je, opierając się na analizie użytego, określonego języka w tekstach werbalnych i wizualnych.

31 R. Zimand, *Uwagi o teorii narodu na marginesie analizy nacjonalistycznej teorii narodu*, „Studia Filozoficzne”, 4 (1967) s. 7–20.

Ze względu na specyfikę zmian struktury kształcenia i reform programów nauczania lat 1999 i 2017 (w obu przypadkach zasadnicze ostrze zmian skierowane było na przejście między szkołą średnią pierwszego i drugiego stopnia), treść podręczników na poziomie licealnym oraz strukturalny moment uczenia o historii lat osiemdziesiątych XX w., w tym o bohaterstwie „kapelana Solidarności”, nie uległy zasadniczej transformacji. Najnowszą historię Polski nadal realizowano w toku nauczania na ostatnim roku kształcenia, na poziomie średnim drugiego stopnia (liceum/technikum). Łącznie przeanalizowano 24 podręczniki dopuszczone do użytku przez MEN jako zgodne z podstawą programową. Wybór podręczników dał dostęp do zróżnicowanej próbki badawczej, nie będącej jednak reprezentatywną z dwóch powodów. Z uwagi na długość omawianego okresu (lata 1991–2022) jedna z głównych strategii definiowania próby w badaniach podręcznikowych – uogólnienia na podstawie danych rynkowych o wydawcach podręczników – nie mogła zostać wdrożona. Niemożliwość zastosowania tej strategii wynikała z braku archiwalnych danych pochodzących ze szkolnego rynku wydawniczego. Wybór drugiej strategii, stosowanej przy ustalaniu próby w badaniach podręczników, tzn. dane z badań ankietowych na temat preferencji nauczycieli, napotkał podobne ograniczenie, czyli brak dostępu do danych. Zbieranie danych pierwotnych o wyborze podręczników przez nauczycieli, bezsprzecznie ciekawe i potrzebne, nie było jednak przedmiotem niniejszej analizy. Stąd konieczność zdefiniowania próby na podstawie danych odnoszących się do rynku sprzedaży podręczników szkolnych z różnych lat tak, aby jak uzyskać materiał jak najbardziej zróżnicowany. Uwzględniono oficyny od lat zajmujące czołowe miejsca wśród wydawców książki oświatowej (Nowa Era, Operon, Wydawnictwo Szkolne PWN, WSiP, GWO). Włączono jednocześnie do analizy mniej prominentne podmioty, poszerzając wgląd we wzory historiografii szkolnej, obecne w polskich podręcznikach. Przyjęto tym samym strategię indukcyjną, zakreślając szerokie, zróżnicowane pole analizy.

Wyniki badań

Biografia ks. Jerzego Popiełuszki jest obecna we wszystkich analizowanych podręcznikach. Jednocześnie tylko część podręczników umieszcza zabójstwo ks. Popiełuszki w szerszym kontekście, przywołując *expressis verbis* represje wobec duchowieństwa stosowane przez władze komunistyczne w okresie PRL-u.

Mimo że historiografia dostarcza dowodów na wiele przykładów prześladowań, niewyjaśnionych zaginięć, a nawet zabójstw duchownych katolickich z powodu ich działalności na rzecz praw człowieka, wolności religijnej i politycznej, Popiełuszko jest jedynym księdzem, którego biografia – jako ofiary reżimu komunistycznego i bohatera w walce o wolność narodu – pojawia się we wszystkich analizowanych podręcznikach.

Najbardziej wyraźną strategią dyskursywną, przyjętą w podręcznikowych opisach ks. Popiełuszki, jest strategia martyrologiczna. Jest ona zwłaszcza wyeksponowana w poprzednich kompendiach, czego najwcześniejszym przykładem pozostaje podręcznik z 1994 r. autorstwa Anny Radziwiłł i Wojciecha Roszkowskiego. Opis wydarzeń, ujęty w oddzielnym podrozdziale (*Zabójstwo księdza Popiełuszki*), konstruuje bohaterstwo narodowe w sposób przedmiotowy. Jedyną informacją o życiu ks. Popiełuszki przed jego porwaniem jest wzmianka, że był kapłanem z warszawskiego kościoła św. Stanisława Kostki, odprawiał „Msze za Ojczyznę” i był „zaangażowany w walkę o Solidarność”. Kulisy owej walki nie są ukazane, podręcznik nie proponuje sprawczej narracji, bohaterowi nie oddaje się głosu, nie prezentuje się jego słów, poglądów, wystąpień. Określony zostaje jako „symbol” („Popiełuszko był symbolem odwagi w obronie najwyższych wartości: miłości, wolności i solidarności”³²). Jak wskazuje tytuł tego podrozdziału, na pierwszym planie narracyjnym znalazło się „zabójstwo”. W perspektywie biograficznej akcentowane są okoliczności śmierci bohatera (w podręczniku podaje się dokładną datę pogrzebu księdza). Począwszy od emocjonalnie nacechowanej frazy, że Popiełuszko został „bestialsko zamordowany”, dyskusja toczy się o nim, ale bez niego. O wiele więcej miejsca poświęcono prezentacji „obozu władzy” niż biografii bohatera i jego dokonaniom. Cały passus przeznaczono bowiem na opis przetasowań w obozie władzy w wyniku zabójstwa Popiełuszki. W podręczniku oddano nawet głos Jerzemu Urbanowi, który – jako Jan Rem – zdefiniował działania księdza, że były to „antykomunistyczne seanse nienawiści”; nie zacytowano natomiast w podręczniku słów z kazań czy wystąpień Popiełuszki. Makrohistoryczna narracja, pomijająca biografię postaci oraz działalność polityczno-społeczną i sprawstwo księdza, wpisuje się w dyskurs martyrologiczno-narodowościowy:

32 A. Radziwiłł, W. Roszkowski, *Historia 1945–1990*, Warszawa 1994, s. 314.

skupienie na śmierci Popiełuszki „za ojczyznę”. Pojawia się też odwołanie do społecznych/wspólnotowych konsekwencji: efektem śmierci Popiełuszki była „mobilizacja zwolenników «Solidarności»”³³

Makrohistoryczna perspektywa, prowadzenie narracji „o bohaterze bez bohatera”, skupienie na „władzy” i zredukowanie biografii bohatera do jego zabójstwa są obecne w większości analizowanych podręczników. Przykładem takiego ujęcia problemu może być zamieszczona uwaga: „trzej funkcjonariusze MSW [...] porwanego księdza utopili w Zalewie Wiślanym pod Włocławkiem”³⁴. Bohater został w toku wywodu wprawdzie wpisany w historię wspólnoty, lecz uczeń dowiaduje się o nim wyłącznie tego, że został zamordowany. Biografia jednostki nie istnieje, jest wpisana w potrzeby wspólnoty. Perswazyjny język (np. zwrot „brutalna zbrodnia”) wpływa na sposób myślenia o bohaterstwie narodowym i ocenie jedyne go faktu biograficznego, do którego zredukowano postać ks. Popiełuszki.

Podobne ujęcie zaproponowano w podręczniku z 2003 r. (autorstwo: Bogumiła Burda i in.), gdyż zaledwie w jednym zdaniu nawiązano do jedyne go faktu biograficznego: do poświęcenia ks. Jerzego Popiełuszki, który – jako „uprowadzony i bestialsko zamordowany” – stał się „ofiara reżimu”. Jednozdanio wzmiankę o bohaterze, którego jedyne cytowany w podręczniku moment biograficzny wiąże się z ofiarną śmiercią, poprzedza uwaga o śmierci wcześniejszej: „śmiertelne pobicie Grzegorza Przemyka w maju 1983 r.”³⁵ Symboliczne zespolenie obu „ofiara” (Przemyka i Popiełuszki) pojawia się także w innych kompendiach, np. w podręczniku z 2012 r.: *Ciekawi świata* (autor: Janusz Ustrzycki), gdzie w ostatnim, wyłuszczone m fragmencie rozdziału czytamy: „Najbardziej wstrząsnęły społeczeństwem zabójstwo maturzysty Grzegorza Przemyka i księdza Jerzego Popiełuszki”³⁶. Symboliczne zespolenie obu „mordów politycznych” zostało ponownie zaakcentowane w zdaniu: „W maju [ks. Popiełuszko] odprawił w kościele na Żoliborzu mszę za duszę zamordowanego G. Przemyka, a w październiku 1984 r. został

33 Tamże.

34 A. S. Garlicki, *Historia 1939–2001*, Warszawa 2002, s. 370.

35 B. Burda i in., *Historia 2*, Gdynia 2003, s. 293.

36 J. Ustrzycki, *Historia. Ciekawi świata*, Gdynia 2012, s. 337.

uprowadzony i zamordowany”³⁷. Omawiany podręcznik daje jeden z najmocniejszych wyrazów ekspresji strategii martyrologicznej poprzez użycie wymownego, emocjonalnie wyrazistego, opisowego języka. Przekaz o tym, że ks. Popiełuszko został „uprowadzony i po torturach bestialsko zabity przez funkcjonariuszy SB”, a następnie „skrępowane sznurami ciało kaci wrzucili do Wisły” jest jaskrawym przykładem perswazji, zwłaszcza w obliczu całkowitego braku informacji o działalności społeczno-politycznej bohatera. Brak zarazem, nawet kilkuwyrazowej, wzmianki o odprowadzaniu „Mszach za Ojczyznę”, tak często występującej we wcześniejszych i późniejszych podręcznikach.

Konsekwentną dominację podręcznikowej strategii martyrologicznej w całym analizowanym materiale potwierdzają także kompendia późniejsze, np. podręcznik z 2018 r. (autorstwo: Rafał Dolecki i in.), dostarczający ciekawych wniosków na poziomie analizy semiotycznej. Zamiast pojawiającego się regularnie epitetu: „kapelan Solidarności”, ks. Popiełuszko definiowany jest poprzez materiał ikonograficzny (zdjęcie transparentu podczas pogrzebu) szerzej: jako „duszpasterz narodu”. Jego bohaterstwo nadal jest osadzone w zbiorowej pamięci wspólnoty, dla której jest „symbolem poświęcenia dla innych i walki z komunizmem”³⁸. Semiotyka obrazu pozostaje jednoznaczna: oba zdjęcia umieszczone w podręczniku związane są ze śmiercią i pogrzebem ks. Popiełuszki. Uczeń jest ponownie konfrontowany z pojawiającą się we wcześniejszych podręcznikach charakterystyką bohatera: „bestialsko zamordowany przez SB”. Tym razem jednak, dzięki materiałowi ikonograficznemu, uczeń ma szansę poznać pierwotne źródło cytatu. Pojawia się on na karcie ze znaczkiem pocztowym („poczta opozycji”), gdzie portret ks. Jerzego sąsiaduje ze znaczkiem zawierającym wizerunek św. Jerzego, który zabija smoka. Ów „kod” bohaterstwa potwierdza wpływ perspektywy religijnej i narodowej na edukację publiczną oraz, kluczową dla omawianego okresu (biografia Popiełuszki na przełomie lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XX w.), afirmację religii w życiu publicznym³⁹.

37 Tamże.

38 R. Dolecki i in., *Historia. Po prostu*, Warszawa 2018, s. 370.

39 Wzrost politycznego i publicznego znaczenia ruchów religijnych w tym okresie podkreśla m.in. Jose Casanova: „Przez całą dekadę lat osiemdziesiątych XX w. trudno było znaleźć poważny konflikt polityczny w dowolnym miejscu na świecie, za którym nie ukazywałaby się niespecjalnie skrywana ręka religii [...]. Dekada, która rozpoczęła się w 1979 r. wraz z rewolucjami irańskimi i nikaraguańskimi, wizytą polskiego papieża

Podręcznik z 2018 r. wpisuje się jednakże w zmianę jakościową, która zachodzi w analizowanym materiale. Ksiądz Popiełuszko nie jest wyłącznie ofiarą; jest „organizatorem mszy za ojczyznę, czynnie wspierającym opozycję”⁴⁰. Obok strategii martyrologicznej, stopniowo rozbudowuje się podejście podmiotowe do bohaterstwa narodowego zarówno w wersji ekspresywnej (perswazyjnej), jak i przedstawieniowej (neutralnej). Wczesne zmiany jakościowe można zaobserwować w dwóch podręcznikach z 2012 r., obu opublikowanych przez czołowych wydawców (Operon oraz Nowa Era). Po raz pierwszy pojawia się tu nie tylko precyzyjny zarys aktywności zawodowej ks. Popiełuszki („zajmował się duszpasterstwem ludzi pracy”), ale i nawiązanie do jego dokonań „W kazaniach podejmował problemy moralne i polityczne, mówił o wolności i godności człowieka”⁴¹. Oparcie bohaterskiej biografii postaci na faktach, które uczeń może samodzielnie ocenić, a także odniesienie do indywidualnego sprawstwa ks. Popiełuszki, jeszcze wyraźniej zostało podkreślone w tekście podręcznika Nowej Ery, zwłaszcza we fragmencie: „Swoją działalność duszpasterską duchowny opierał na nauczaniu Jana Pawła II i przesłaniu św. Piotra: «Nie daj się zwyciężyć złu, a zło dobrem zwyciężaj»”⁴². Choć nadal, co zrozumiałe, obecna jest tu wspólnotowa⁴³ strategia dyskursywna, zwłaszcza w materiale ikonograficznym, uczeń ma dostęp do opisu działalności ks. Popiełuszki, zwłaszcza dzięki zastosowaniu języka aktywnego oraz użyciu wielu czasowników⁴⁴.

w Polsce i ustanowieniem Moralnej Większości (*Moral Majority*), zakończyła się równie dramatycznie i dwuznacznie, jak się rozpoczęła, wraz z aferą Salmana Rushdiego, śmiercią Ajatollaha Chomeiniego, ostatecznym triumf Solidarności, rozbrzmiewającym w całej Europie Wschodniej, oraz wizytą Gorbaczowa u papieża”; J. Casanova, *Public Religions in the Modern World*, Chicago 1994, s. 3–4.

40 R. Dolecki i in., *Historia. Po prostu*, s. 370.

41 B. Burda i in., *Historia 2*, Gdynia 2012, s. 146.

42 J. Kłaczko, S. Roszak, *Poznać przeszłość*, Warszawa 2012, s. 337.

43 Zdjęcie towarzyszące nocie biograficznej jest przykładem symboliki narodowo-religijnej. Przedstawia ks. Popiełuskę wygłaszającego kazanie. W tle widnieją krzyż, ściany prezbiterium i plakat. Plakat to **kontur mapy Polski, z umieszczoną w centrum figurą Matki Boskiej** oraz tekstem, fragmentem „godzinek” – „wyrwij nas z nieprzyjaciół mocy”; tamże, s. 337.

44 Podczas wydarzeń sierpnia 1980 **aktywnie włączył się z działalność Solidarności**; „**odprawiał msze za ojczyznę**”, „**wspierał prześladowanych robotników**”, „**zyskał w kraju autorytet i szerokie poparcie społeczne**”; tamże, s. 337.

Zarówno podręcznik z 2015 r. (autorzy: Jarosław Kłaczek, Agnieszka Zielińska – Nowa Era⁴⁵ oraz Janusz Ustrzycki – Operon⁴⁶), jak i późniejsze z 2022 r. (autorzy: Jarosław Kłaczek, Stanisław Roszak – Nowa Era⁴⁷ oraz Jolanta Choińska-Mika, Piotr Szlanta, Andrzej Zawistowski – WSIP⁴⁸) zachowują konwencję narracyjną, polegającą na łączeniu perswazyjnej narracji martyrologicznej⁴⁹ z neutralnym przedstawianiem faktów biograficznych. W obu podręcznikach z 2022 r. aktywizm i społeczne zaangażowanie ks. Popiełuszki znajduje wyraz w opisach jego działalności organizacyjnej (w podręczniku Nowej Ery: „organizował pomoc dla internowanych i ich rodzin”; „zainicjował pielgrzymkę ludzi pracy na Jasną Górę”; „brał udział w strajku w Hucie Warszawa”, a w podręczniku WSIP-u: „organizował pomoc dla internowanych i ich rodzin”; „organizator wielu mszy za ojczyznę”).

Najbardziej rozbudowaną strategię dyskursywną indywidualnego sprawstwa prezentuje podręcznik Nowej Ery z 2022 r. w biogramie ks. Popiełuszki, wyodrębnionym z głównego tekstu, obok zdjęcia w pełnej namysłu pozie, z głową wspartą na ręku i utkwionym w dal wzrokiem. W biogramie przedstawiono księdza *expressis verbis* jako aktora politycznego, pisząc: „jego działalność polityczna i kazania, w których nawoływał do poszanowania praw człowieka przez władze, sprawiły, że [...] był poddawany szykanom i prowokacjom” (s. 230). Ten bardzo istotny z perspektywy edukacyjnej wgląd w poglądy ks. Popiełuszki, w wartości, których bronił, jest w analizowanym materiale obecny od roku 2012. Przykładem są podobne odwołania do uniwersalizmu chrześcijańskiego i obrony istnienia wartości ogólnoludzkich w podręczniku wydanym przez PWN w 2012 r.:

45 J. Kłaczek, A. Zielińska, *Zrozumieć przeszłość*, Warszawa 2015.

46 J. Ustrzycki, *Historia. Ciekawi świata*, Gdynia 2015.

47 J. Kłaczek, S. Roszak, *Poznać przeszłość*.

48 J. Choińska-Mika, P. Szlanta, A. Zawistowski, *Historia 4*, Warszawa 2022.

49 Przykładowe cytaty z podręczników: „jego zmasakrowane ciało wydobyto z Wisły i uroczystie pochowano” (J. Kłaczek, A. Zielińska, *Zrozumieć przeszłość*, s. 229); „poddany torturom i bestialsko zamordowany. Jego zwłoki wrzucono do Wisły” (J. Ustrzycki, *Historia. Ciekawi świata*, s. 251); „Szczególnym wstrząsem dla społeczeństwa stało się bestialskie zamordowanie w październiku 1984 r. kapelana ‘Solidarności’, księdza Jerzego Popiełuszki. Jego zmasakrowane ciało wydobyto we Włocławku z Wisły. Jednak proces zabójców – funkcjonariuszy SB – nie ujawnił prawdziwych zleceniodawców mordu” (J. Kłaczek, S. Roszak, *Poznać przeszłość*, s. 230).

„W swoich kazaniach [ks. Popiełuszko] wzywał do przeciwstawienia się niesprawiedliwości i kłamstwu”⁵⁰. Analiza tekstu podręczników pokazuje, że podejście przedmiotowe do bohaterstwa narodowego jest uzupełniane podejściem podmiotowym – próbą wyjścia poza język perswazji w kierunku neutralnego, otwartego na samodzielną analizę ukazania faktów biograficznych.

Wspólnotowa strategia dyskursywna, jak zauważono w trakcie analizy badanego materiału, zawsze w podręcznikach jest obecna. Ksiądz Popiełuszko pozostaje nadal bohaterem dla swojej wspólnoty narodowej i właśnie to akcentują podręczniki (np. „Stał się symbolem poświęcenia dla innych i pokojowej walki z komunizmem pod hasłem „Zło dobrem zwyciężaj”⁵¹). Jednak waga tej postaci historycznej dla wspólnoty narodowej wspiera się nie na martyrologii, a na sprawczym działaniu na rzecz tejże wspólnoty, poczuciu odpowiedzialności za naród i jego dziedzictwo.

Wnioski

We wcześniejszych podręcznikach zaobserwowano brak narracji nakierowanej na sprawczość, skuteczność i aktywizm obywatelski bohatera narodowego. Te wzory postępowania nie zostają wystarczająco wyeksponowane w podręcznikowej narracji o ks. Jerzym Popiełuszcze. Wcześniejsze podręcznikowe reprezentacje przeszłości przesycane są nadmiernie akcentowaną warstwą martyrologiczną. Bohaterstwo narodowe nie jest sprawcze, a sam Popiełuszko we wczesnych podręcznikach jest traktowany w warstwie językowej jako „środek do celu”. Opis działalności Popiełuszki nie jest celem samym w sobie, lecz środkiem do celu, którym jest całkowite zdyskredytowanie i ukazanie zbrodniczego charakteru systemu komunistycznego. To zabieg retoryczny, który mimo uzasadnienia historiograficznego i moralnego niesie ze sobą zagrożenie. Odsuwa bowiem uwagę czytelnika – ucznia – od tego, co było „treścią” życia ks. Popiełuszki, jego biograficzną misją. Przedmiotowe podejście do bohaterstwa narodowego, zwłaszcza w wersji martyrologicznej, nie wspiera konstruktywnego patriotyzmu: poczucia odpowiedzialności za kraj, przywiązania do jego historii, ale też zadawania pytań i doceniania złożoności jego dziedzictwa kulturowego.

50 D. Stola, *Historia. Wiek XX*, Warszawa 2012, s. 205.

51 J. Choińska-Mika, P. Szlanta, A. Zawistowski, *Historia* 4, s. 472.

Obraz skatowanego księdza, na którym opiera się wczesna podręcznikowa narracja o Jerzym Popiełuszcze, funkcjonuje jako *symulacrum*, czyli (fragmentaryczna) reprezentacja rzeczywistej biografii tej ważnej postaci historycznej. Niczym mapa bez terytorium, czy znak bez odniesienia, obraz ten działa na emocje, przemawiając „przede wszystkim do ciała, a nie do umysłu”⁵². Można przewrotnie powiedzieć, że zbytne eksponowanie martyrologicznej strategii dyskursywnej wysuwa na plan pierwszy to, co ks. Popiełuszko zwalczał, czyli metody działania komunistycznej dyktatury. Uczeń widzi triumf brutalności nad ludzką wolą. Ideały wolności i obrony praw człowieka, które głosił i wcielał w życie bohater, są skutecznie „przykryte” główną warstwą narracyjną w podręcznikowej historii ks. Popiełuszki: jego męczeńską śmiercią. Tak wyraziste wydarzenie jak zbrodnia „redukuje” pozostałe, istotne, choć trudniejsze w odbiorze i bardziej wymagające poznawczo wymiary biografii kapelana „Solidarności”, obrońcy praw człowieka.

W najnowszych podręcznikach do historii, tych z drugiej dekady lat dwutysięcznych, zwraca się większą uwagę na elementy biografii, ukazujące Popiełuskę jako ważnego aktora politycznego. Obserwuje się powolne (od 2012 r.) wykraczanie poza wymiar moralistyczny, w kierunku aksjologiczno-identyfikacyjnym: ku wartościom, i przekonaniom, które reprezentował ks. Jerzy, a także ku działaniu, z którym może identyfikować się uczeń. Bohaterskie biografie mają istotne znaczenie dla internalizacji wartości i zasad obywatelstwa narodowego.

Historyzacja bohatera narodowego jest nieodzowna. Spojrzenie na bohatera przez pryzmat polskiej historii, a następnie interpretacja tej historii przez ludzi, powodują, że sens działania bohatera staje się uniwersalny. Bohaterstwo ks. Popiełuszki jest słusznie wpisane w szerszy narracyjnie ciąg zdarzeń: podboju, okupacji i ucisku przez potężnych sąsiadów oraz historycznej walki o niepodległość. Mimo to, bohaterstwo narodowe konstruowane wyłącznie na podbudowie martyrologicznej, trudne jest do uwspółcześnienia i wcielenia w życie w XXI w. Historie bohaterów narodowych nadal mogą być źródłem sensu, warto jednak zastanowić się nad strategią dyskursywną, na której opiera się szkolne

52 B. Markowska, *Spółeczeństwo a media. Dwugłos: Baudrillard – McLuhan*, „Kultura Popularna”, 1 (2004) s. 63.

konstruowanie obrazów z przeszłości. Przekazywane w podręcznikach ślady zbiorowej pamięci historycznej pozostają na całe życie, nawet jeśli świadomość historyczna ulega przekształceniom z powodu indywidualnych doświadczeń jednostki. Zmiana społeczna, będąca postulatem pedagogiki krytycznej, wymaga, co podkreślają badacze, przyjęcia takich „nawyków myślenia, czytania, pisanie i mówienia, które wykraczają poza powierzchowne znaczenie, pierwsze wrażenie, dominujące mity, oficjalne wypowiedzi i tradycyjne klisze, odgórnie дарowaną mądrość i potoczne opinie, aby zrozumieć głębsze znaczenie, przyczyny źródłowe, kontekst społeczny, ideologię i **osobiste konsekwencje działania**, wydarzenia, przedmiotu, procesu, doświadczenia, tekstu, środków masowego przekazu i dyskursu”⁵³.

Streszczenie: Celem badania była rekonstrukcja dyskursu narracji biograficznej ks. Jerzego Popiełuszki w podręcznikach szkolnych do historii (1991–2022). W badaniu zastosowano krytyczną analizę dyskursu (CDA), która umożliwiła eksplorację wartości oraz ideologii ukrytych w podręcznikowych narracjach o ks. Popiełuszce. Uzyskane wyniki pokazują, że w podręcznikach szkolnych dominuje strategia martyrologiczna, wedle której bohaterstwo narodowe nie jest sprawcze. Nowsze podręczniki – te wydane po 2012 r. – ukazują ks. Popiełuszkę jako ważnego aktora politycznego. Obserwuje się powolne wykraczanie poza wymiar moralistyczny, w kierunku aksjologiczno-identyfikacyjnym: ku wartościom i przekonaniom, które reprezentuje ks. Popiełuszko, a także ku działaniu, z którym uczeń może się identyfikować. Bohaterskie biografie mają kluczowe znaczenie dla internalizacji wartości i zasad obywatelstwa narodowego.

Słowa kluczowe: bohater narodowy, ks. Jerzy Popiełuszko, podręczniki do historii.

Bibliografia

- Anderson B., *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, London–New York 2006.
- Awdiejew A., *Strategie konwersacyjne (próba typologii)*, „Socjolingwistyka”, 11 (1991) s. 7–20.

53 I. Shor, *Empowering Education: Critical Teaching for Social Change*, Chicago 1992, s. 129.

- Berger P. L., Luckmann T., *Społeczne tworzenie rzeczywistości*, tł. J. Niżnik, Warszawa 1983.
- Brubaker R., *Grounds for Difference*, Cambridge Massachusetts–London 2017.
- Burda B. i in., *Historia 2*, Gdynia 2003.
- Burda B. i in., *Historia 2*, Gdynia 2012.
- Casanova J., *Public Religions in the Modern World*, Chicago 1994.
- Choińska-Mika, J. P. Szlanta, A. Zawistowski, *Historia 4*, Warszawa 2022.
- Cooley C. H., *Human Nature and the Social Order*, New York 1902.
- Crawford K. A., Foster S. J., *War Nation Memory: International Perspectives on World War II in School History Textbooks*, Charlotte 2008.
- Dolecki R. i in., *Historia. Po prostu*, Warszawa 2018.
- Fairclough N., Wodak R., *Critical Discourse Analysis*, w: *Discourse as Social Interaction*, red. T. van Dijk, London 1997, s. 258–254.
- Foucault M., *The Archeology of Knowledge*, London 2002.
- Foucault M., *Truth and Power*, w: *Power: Essential Works of Michel Foucault*, t. 3, red. J. D. Faubion, New York 2000, s. 111–133.
- Garlicki A. S., *Historia 1939–2001*, Warszawa 2002.
- Hildebrandt-Wypych D., *Religious Nation or National Religion: Poland's Heroes and the (Re) Construction of National Identity in History Textbooks*, w: *Globalisation and Historiography of National Leaders: Symbolic Representations in School Textbooks*, red. J. Zajda, T. Tsyrlin-Spady, M. Lovorn, Dordrecht 2017, s. 103–121..
- Hobsbawm E., *Introduction: Inventing Traditions*, w: *The Invention of Tradition*, red. E. Hobsbawm, T. Ranger, Cambridge 1983, s. 1–14..
- Kellner H., *Language and Historical Representation: Getting the Story Crooked*, Madison 1989.
- Kłaczek J., Roszak S., *Poznać przeszłość*, Warszawa 2012.
- Kłaczek J., Roszak S., *Poznać przeszłość*, Warszawa 2022.
- Kłaczek J., Zielińska A., *Zrozumieć przeszłość*, Warszawa 2015.
- Markowska B., *Spółeczeństwo a media. Dwugłos: Baudrillard – McLuhan*, „Kultura Popularna”, 1 (2004) s. 53–64.
- Napieralski B., *Political Catholicism and Euroscepticism. The Deviant Case of Poland in Comparative Perspective*, New York 2017.
- Nieuwenhuys van K., Valentim J. P., *Introduction*, w: *The Colonial Past in History Textbooks. Historical and Social Psychological Perspectives*, red. K. van Nieuwenhuys, J. P. Valentim, Charlotte 2018, s. 1–12.
- Paraskeva J. M., *Ideology of Schooling*, w: *Encyclopedia of Social and Cultural Foundations of Education*, red. E. F. Provenzo, J. P. Renaud, California 2009, s.429–431.
- Radziwiłł A., Roszkowski W., *Historia 1945–1990*, Warszawa 1994.
- Sarot M., *Counterfactuals and the Invention of Religious Traditions*, w: *Religious Identity and the Invention of Tradition*, red. J. W. van Henten, A., Houtepan, Assen 2001, s. 21–40.

- Shor I., *Empowering Education: Critical Teaching for Social Change*, Chicago 1992.
- Smith A. D., *Myths and Memories of the Nation*, Oxford 1999.
- Smith A. D., *The Nation in History. Historiographical Debates about Ethnicity and Nationalism*, Cambridge 2000.
- Smith R., *Stories of Peoplehood. The Politics and Morals of Political Membership*, Cambridge 2003.
- Stola D., *Historia. Wiek XX*, Warszawa 2012.
- Ustrzycki J., *Historia. Ciekawi świata*, Gdynia 2012.
- Ustrzycki J., *Historia. Ciekawi świata*, Gdynia 2015.
- Wagner W. i in., *Politics, Identity and Perspectives in History Textbooks*, w: *The Colonial Past in History Textbooks. Historical and Social Psychological Perspectives*, red. K. van Nieuwenhuyse, J. P. Charlotte 2018, s. 31–50.
- Wodak R., *Critical Discourse Analysis, Discourse-Historical Approach*, w: *The International Encyclopedia of Language and Social Interaction*, red. K. Tracy i in., Chichester 2015, s.1–14.
- Wodak R., *Pragmatics and Critical Discourse Analysis: Cross-Disciplinary Inquiries*, „Pragmatics and Cognition”, 15 (2007) nr 1, s. 203–225, DOI: 10.1075/z.184.711wod.
- Zimand R., *Uwagi o teorii narodu na marginesie analizy nacjonalistycznej teorii narodu*, „Studia Filozoficzne”, 4 (1967) s. 7–20.